

Euskararen ibilbidea bere hego-mugan zehar

Gorka Lekaroz Mazizior

Gasteiz, 2015-05-26

VITORIA GASTEIZ

MINTEGIA

Euskararen historian barna: uste dugunetik dakigunera

Orsailerik abendura

Hileko azken astearteetan, 18:30-20:30

2015-02-24 - Saio bereki (dabalda)
18:30-19:30. "Usteak erditu" euskara ez onara, ez bakartu, ez zehar
19:30-20:30. Euskararen usteak ahaideak mendez, mendez

2015-03-24
18:30-19:30. Euskararen historia (barrak) edo zer eta zertarako berrietarako
19:30-20:30. Euskararen hotzak: orain eta lehen, hiri eta herria

2015-04-21
18:30-20:30. Berriro euskara eta hizkuntz aldiak. Morfologiaren eta sintaxiaren historia (10ak)

2015-05-26
18:30-19:30. Euskararen historia
19:30-20:30. Euskararen ibilbidea bere hego-mugan zehar

2015-06-29
18:30-20:30. Zazpigarren Astearen euskararen ibile

2015-10-27
18:30-20:30. Euskararen historian barrera hutsak: bideak: zer (ez) ditte lekukotasunek euskara zaharraz?

2015-11-24
18:30-20:30. Arabako euskaraz

2015-12-22
18:30-20:30. Begiak ez, paitzala tronpa; zer (ez) den filologia

*** Izen-ematea: Mintegi osoan edo saioz-saio eman daiteke izena**

OIHANEDER EUSKARAREN ETXEA
GASTEIZKO KAFE ANTZOKIA

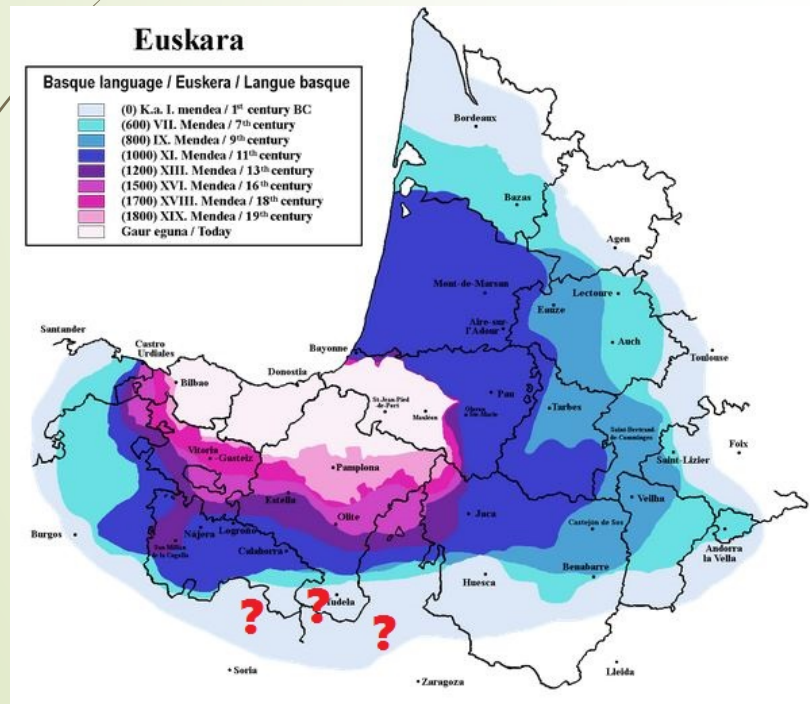
Euskararen ibilbidea bere hego-mugan zehar

Zertaz ez gara arituko?

- Euskararen balizko hego-muga zabalenez
- Erdi Aroz aurretiko garaiez
- Dokumentatu gabeko ustezko mugez

Zertaz arituko gara?

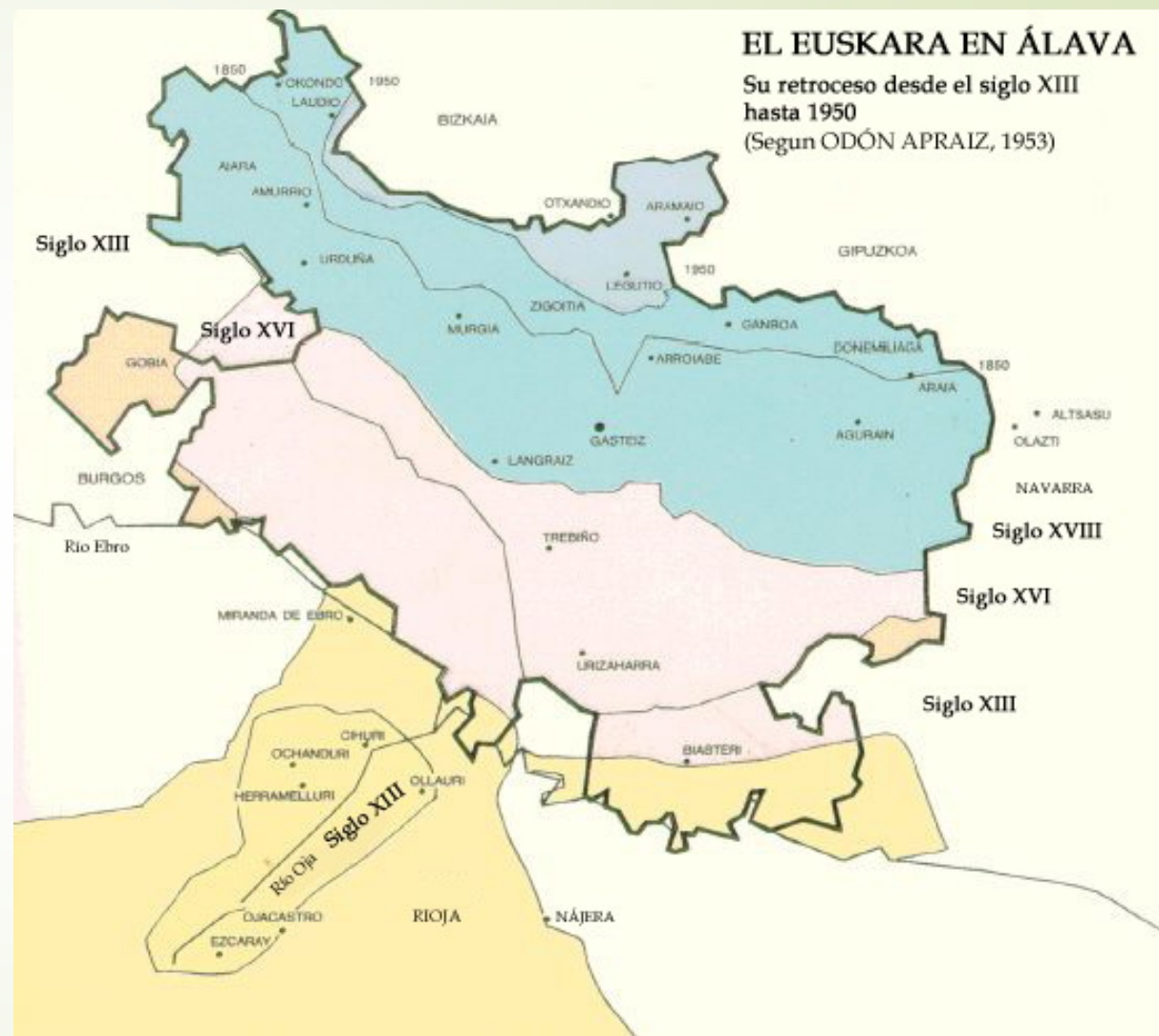
- Ongi finkatuta eta dokumentatuta dauden eremuez
- la beti XVI-XIX. mende bitarteko gertakariez
- Berezko euskara galdua duten Araba eta Nafarroako eskualdeez

Bonaparte, 1863

Euskararen mugak: Araba (I)

- Arabako mendebalde zati batean, erromantzea aspaldi zaharrean.
- Euskara nabarmenago Errioxako Oja-Tiron arroetan & Bastida inguruan, Arabar Errioxa gehienez baino.
- Aro modernoan Toloño-Trebiñu inguruak hizkuntza-muga.
- XVIII. mendean, atzerakada nabaria.

Euskararen mugak: Araba (II)

Ezkerretara, behean: *Pueblos de Alava por vicarías, repartidos sus vecinos en cinco clases* (c. 1803) ap. J. Mokoroa.

Eskuinetara: L. L. Bonaparte printzearen mapa (1863).

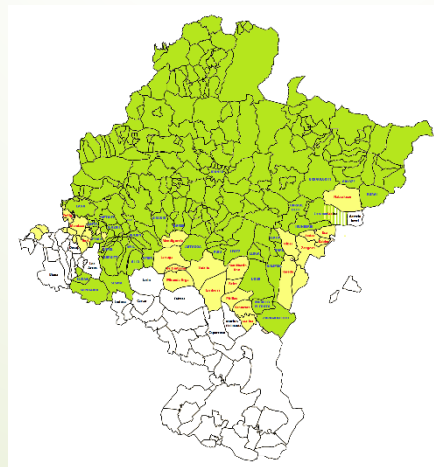
Euskararen mugak: Nafarroa (I)

Ezkerretara: bertako euskararen azken muga 2013an.
Eskuinetara, azpian: Bonaparte (1863).

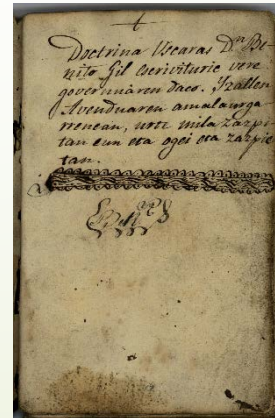
Euskararen mugak: Nafarroa (II)

Ezkerretara: XVII. mendeko mugak Irigaraien arabera.
Eskuinetara: 2013 vs 1587 (iturria: Lekuona 1933)
Azpian: toponimia arrastoak

Euskararen bizitasuna egungo mugez haraindi: arrastoak

- Ahozko oroitzapenak, galera aspaldikoa ez denean (**Bidankoze**, **Itzalle**, **Ollaran**, **Antsoain**...) edo norbaitek garaiz jaso zuenean (**Langraitz**, **Iruñea**...).
- Toponimia: *Zarapaiza* (< *Orçalapayça*, 1371, **Allo**), *Txindilamendia* (**Zarrakaztelu**).
- Eliz artxiboak (eliz aginduak, sorginkeria-auziak, apaiz aukeraketa...).
- Artxibo zibilak (notario aurreko agiriak, eskutitzak, kaparetasuna...).
- Artxibo pribatuak
- Liburuetako aipamenak
- (...)

Euskararen ibilbide historikoa: zenbait uste (erdi ustel?)

- ▶ *“Euskal Herri osoan mintzatu zen”*
- ▶ *“Hemen ez da inoiz euskaraz egin”*
- ▶ *“Horiek duela mende askotako kontuak dira”*
- ▶ *“Ez zen beharrezkoa; denek zekiten gaztelaniaz”*
- ▶ *“Herri txikietan besterik ez zen egiten, ez hirietan”*
- ▶ *“Herri xeheak baizik ez zuen erabiltzen”*

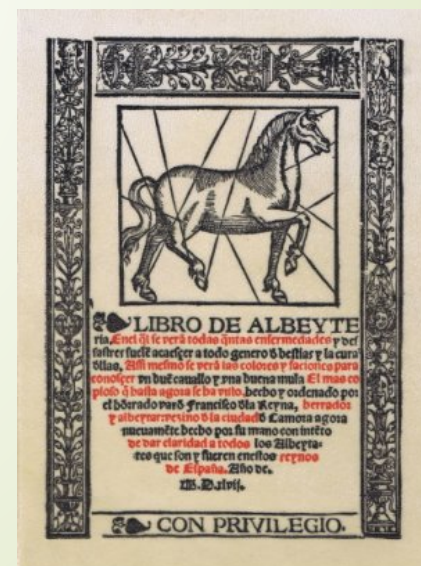
Euskal Herri osoan mintzatu zen?

➤ EZ DAGO FROGATZERIK...

- Toponimia bidez ezin Nafarroako hegoaldean.
- Are gutxiago froga dokumentalekin.
- Erriberakoek nafarrak desberdin: *los homes que fueron a Navarra* (Tutera, 1237,)
- Juan Mtnz. Zaldibia (1560): *en Alava y lo mas e mejor de Navarra...*
- Garibai (1570): *... las provincias de Guipuzcoa, Alava y Bizcaya, y en grande parte del Reino de Navarra...*

➤ BAINA...

- Erriberan ere euskara entzuten zen.
- Pedro Lopez zamorarraren komeriak Tutera (1535).
- Argedasko alkalea erronkariarrekin euskaraz (1625).

“Hemen ez zen inoiz hitz egin”

Aro Modernoan zeharreko euskalduntasunaren oihartzun ezin ozenagoa Araba eta Nafarroa gehienez

- **Bidaiari atzerritarren lekukotasuna:** A, Navagiero ([Gasteiz](#), 1528), G. Venturino ([Gasteiz](#), 1572), E. Cock ([Lizarra](#), 1592), bidaiari frantses anonimoa ([Araba](#), 1612), B. d'Arezzo ([Tafalla](#), 1693), W. Bowles ([Araba](#), 1775).
- **Euskarak eragindako erlijio auziak:** 1576 ([Gasteiz](#)), XVIII. m. buk. ([Errezu](#)).
- **Hizkuntza-albiste zehatzak dakartzaten agiriak:** 1571([Galipentzu](#)-Kaseda), 1605 ([Uskartze](#)-Ustaize), 1627 ([Irunberri](#)).
- **Hizkuntzaren bizitasunaren berri ematen dutenak:** 1742 ([Mendoza](#)), XVIII. m. buk. ([Agoitz](#)).

“Horiek duela mende askotako kontuak dira”

➤ Araban:

- XIX. mende hasiera: Losakoek eskaera Amurriokoei, bileretara elebakarrik ez igortzeko.
- 1844, Laudio: bazen euskaldun elebakarrik.
- 1845, Gamarra: adinekoak euskaldun.
- 1872, Urrunaga: apaiz erdalduna ezarri, eta herritarrek greba.
- 1874 Brocak euskararen arrastoak Eginon, Mezkian, Gamarran, Abezian...

➤ Nafarroan:

- 1806, Amillano: *de vascuence cerrado*.
- 1817, Urbikain: erregeordeari herritarrek apaiz euskalduna eskatu.
- 1870, Iruñea: alde zaharreko dendetan saltzaile euskaldun beharra.
- Azken labekadako euskaldunak:
 - 1876 ARTAXOA.
 - 1943 ZIZUR (Iruñerri hegoaldea).
 - 1948 ARTAZU (Izarbeibar).
 - 1950-60 URRAULGOITI, ZARAITUZ HEGOALDEA, ERRONKARI HEGOALDEA.
 - 1991 ERRONKARI IPARRALDEA.

“Denek zekiten gaztelaniaz”

- ▶ **Apaiz euskalduna, ezinbestekoa...** **Uxue** 1676 / **Luiando** 1734 ...non eta ez euskaldun huts... **Zubielki**ko Diego Basurto (1611).
- ▶ **Apaiz erdalduna ezartzeak eragindako auziak:** **Arzotz** 1604 / **Agoitz** 1697 / **Argomaiz** 1725 / **Mendibil** 1789 / **Ezkirotz** 1790...
- ▶ **Euskaraz predikatu beharra gogorarazi:** **Birgarabarren** 1595 / 1628 **Biurrun** / 1631 **Ezkanitz**...
- ▶ **Eliz- edo notario-agirien edukia euskaraz azaldu beharra:** **Luku** & **Betoño** 1658 / **Elosu** 1669...
- ▶ **Elebidunak topatzeko komeriak:** **Ezkerekotxa**, **Langarika**, **Trokoniz**... 1655 / **Orobia** 1685 / **Berriozar** 1716... **edo ezintasuna:** **Kontrasta** 1622 / **Ziritza** 1647 / **Hijona** 1655...
- ▶ **Jendaurrean lan egiteko erdara ezinbesteko ez:** **Puiu**ko ostalariak 1607.

“Herri txikietan baino ez zen egiten; hirietan ez” (I)

Gasteizen:

➤ Aspalditik elebidun:

Navagiero 1528: *parlano in Vittoria Castigliano, ma intendeno ancho Basuenze.*

Venturino 1572: *le persone plebee in essa parlano Biscaino ò Bascongado.*

➤ XVIII. mtik aurrera euskara gainbehera...

Humboldt 1799: *Gasteiztik Araba osoan zehar, toki askotan ez dakite euskararik.*

...baina ez desagertua

Llano 1807; *lo mas que se habla (...) es el castellano, y muy poco bascuenze.*

Merimée 1840: *euskara asko ikasi dut Gasteizko zerbitzariekin.*

Stanley 1869: *tren geltokiko mutilak hotelen izenak euskaraz iragartzen.*

“Herri txikietan baino ez zen egiten; hirietan ez” (II)

Iruñean:

► Nolabaiteko elebitasun zaharra:

1592: Maria Lafitak irain elebidunak Juan Suescuni.

► Herriko hizkuntza nagusia, euskara:

c. 1590: Miguel Gomez haur lerindarrak euskara adiskideekin kalean ikasia.

1615: Garizumako euskarazko sermoietan, entzuleak erdarazkoetan halako bi.

1645: *En Pamplona ay mas personas que ablan la lengua vascongada que la castellana.*

► XIX. mendean ere artean bizirik:

1811: De Reilleren bando elebiduna.

1870: Leandro Olivierren lekukotasuna: Carmen, Navarrerria, Santo Domingo kaleak.

1873: Rodríguez Ferrerren lekukotasuna: *se oye vascuence...*

III.º Igualmente se darán quatro mil duros á el que prenda, haga prender, ó mate al xefe de bandidos Cruclaga.	III.º Orobat entregatuco zaizquo lau milla duro arr.pacen-duenari edo arraparasten-duenari edo lizen-duenari Guefe Bandidoena Cruclaga.
IV.º Asi mismo se pagarán dos mil duros á el que mate, prenda, ó haga prender qualquiera de los xefes nombrados Gorritz, Ulzurrun y Cholin.	IV.º Orobat entregatuco zaizquo bi milla duro edozein personari arrapacen-vadu, edo ilzen-vadu Guefec nombratuac Gorritz, Ulzurrun eta Cholin bacochandaco bi milla duro.
V.º	V.º

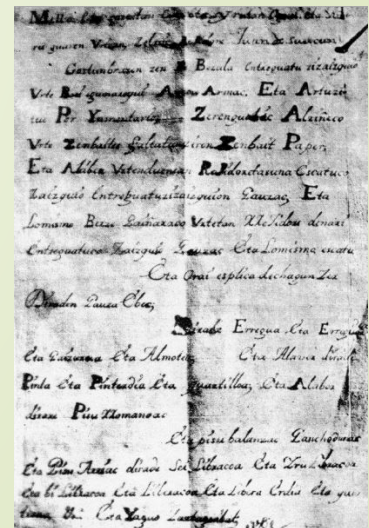
“Herri xehearen hizkuntza baino ez zen”

► Udal-ordezkariek euskaldun:

- ALKATEAK: Otsagabia 1598 / Artaxoa 1606 / Legarda 1615 / Argedas (!) 1625 / Altsasu 1645 / Harana 1653 / Elo 1656 / Berriozar 1661 / Axpuru 1740: *cer alcatte edo alcatte ondo!*
- BATZARRAK: Iruñea 1594 & 1608 / Zirauki 1645-50: *siempre se propone y abla en el bascuence.*
- UDAL-KOMUNIKAZIO & AGIRIAK: Erronkari 1616-19 / Zildotz 1773.

► Nobleak: Sarriako jaunaren emaztea (1562) / Aguraingo Mari Ochoa (1576) / Adiosko egiaurretarrak (1646) / Laudio (1773-1784) / Besollako markesa euskaraz aitortzen (1789).

- Militarrak: Marcelino Oraá (Berriain, 1788-1851).
Francisco Espoz Mina (Idozin, 1781-1836).

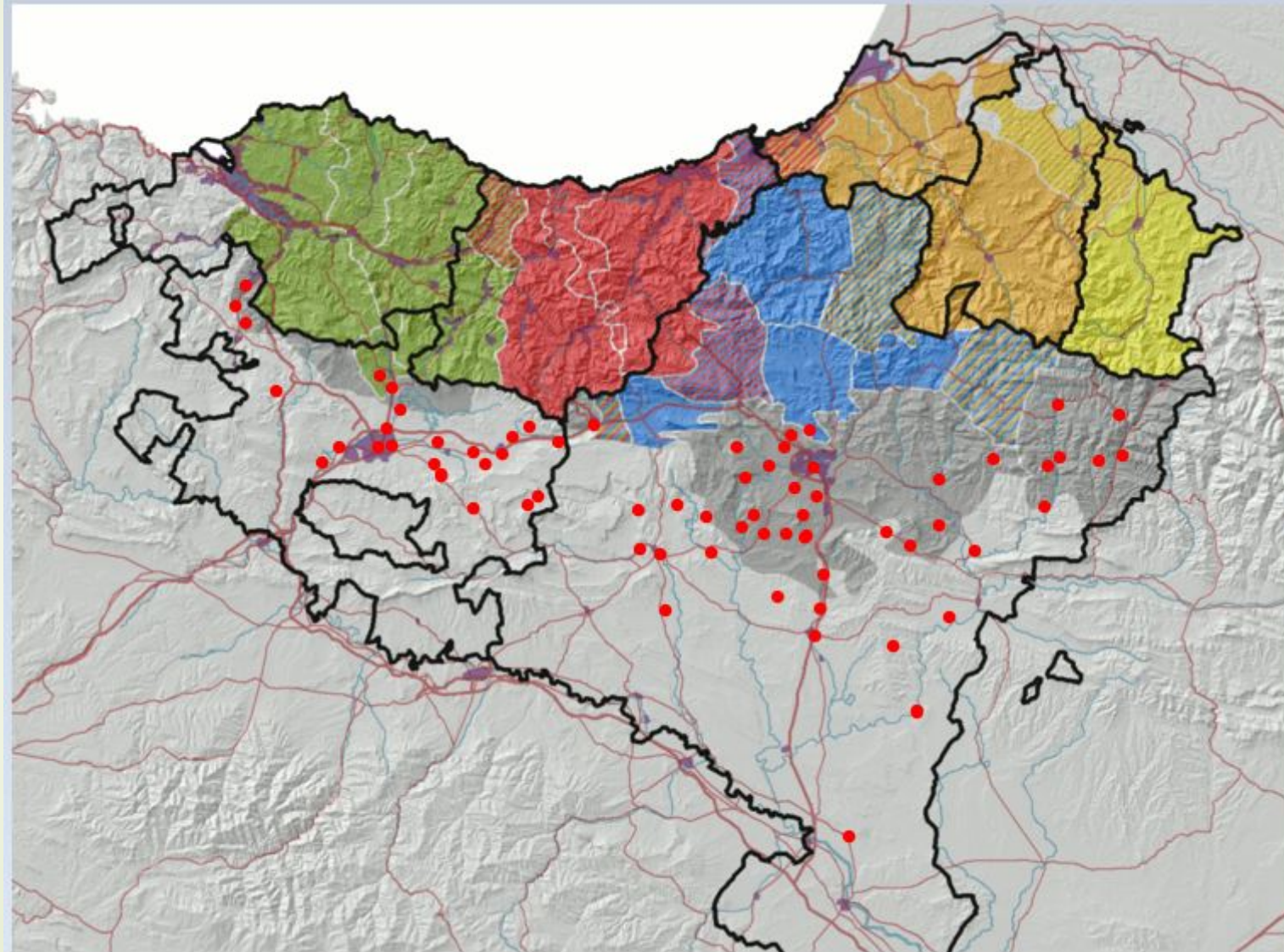

Laburbilduz...

- ▶ Araba eta Nafarroako lurralde aski zabalean euskara nagusi XVIII. mendera arte.
- ▶ XIX. mendera bitartean bizirik Arabako lautadan, eta XX.era arte Iruñerrian.
- ▶ Herritar asko, eta ez apalenak bakarrik, euskaldun huts sarritan.
- ▶ Hiri nagusietan hedatuxe erdara, baina ez horregatik urrun edo arrotz euskara.
- ▶ Artxiboak, euskararen ibilbidea ezagutzeko iturri joriak: ez oraindik agortuak.

Aipatutako herriak

Gehiago jakiteko...

- ▶ Apat-Etxebarne, A. [Irigarai, A.], 1974, *Una geografía diacrónica del euskera en Navarra*.
- ▶ Breñas Gziz. de Zarate, E. & Otsoa de Alda, J., 2002, *Arabako euskal hotsak*.
- ▶ Intxausti, J., 1994, *Euskara Araban. El euskera en Álava*.
- ▶ Knörr, H. & Zuazo, K. (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak. El euskera alavés. Estudios y textos*.
- ▶ Jimeno Jurío, J.M., 2006-2007, *Navarra. Historia del euskera* (3 lib.).
- ▶ Madariaga Orbea, J., 2014, *Sociedad y Lengua Vasca en los siglos XVII y XVIII*.
- ▶ Maiora, F., 2011, *Reino de Navarra: Euskera: Injurias, coplas, frases*.
- ▶ [Zenbaiten artean], 1960, *Geografía histórica de la Lengua Vasca* (2 lib.).